

SAYID RIZO ALIZODANING JADIDCHILIK G'OYALARINI TARQATISH BORASIDAGI MA'RIFATPARVARLIK FAOLIYATI

Nazarov Ulug'bek Ismatovich
SamDChTI mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiston ma'rifatparvarlik jarayonlarida muhim o'rin tutgan Samarqand jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri—Sayid Rizo Alizodaning ilmiy-ma'rifiy, pedagogik va publitsistik faoliyati keng yoritiladi. Alizodaning yangi usul maktablarini rivojlantirishdagi xizmatlari, o'quv dasturlarini modernizatsiya qilishdagi tashabbuslari, jadidchilik mafkurasi shakllanishi va tarqalishiga qo'shgan hissasi tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Uning matbuotdagi faoliyati, tarjimonlik ishlari va Turkiston musulmon jamiyatining ma'naviy yangilanishiga qo'shgan beqiyos hissasi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'rifat, Sayid Rizo Alizoda, yangi usul maktablari, matbuot, islohotlar.

Annotation: This article extensively covers the scientific, educational, pedagogical and journalistic activities of Sayid Riza Alizadeh, one of the major figures of the Samarkand Jadid movement, which played an important role in the enlightenment processes of Turkestan. Alizadeh's services in the development of new method schools, his initiatives in the modernization of educational programs, and his contribution to the formation and spread of the Jadid ideology are analyzed based on historical sources. His activities in the press, translation work, and his invaluable contribution to the spiritual renewal of the Muslim society of Turkestan are highlighted.

Keywords: Jadidism, enlightenment, Sayid Rizo Alizoda, new-method schools, press, reforms.

XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotining eng muhim jarayonlaridan biri jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishidir. Ushbu harakatning shakllanishiga siyosiy mustamlaka sharoiti, mahalliy jamiyatning ma'naviy va iqtisodiy inqirozi, ilm-fanning zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtirilmaganligi kabi omillar sabab bo'lgan. Jadidchilikning nazariy va amaliy asoslari Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat kabi ma'rifatparvarlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsa, ushbu oqimning amaliy kengayishida Sayid Rizo Alizodaning o'rni alohida ahamiyatga ega. 1887-yilda Samarqandda tug'ilgan Alizoda dastlab eski maktabda ta'lim olgan bo'lsa-da, yoshligidan zamonaviy ta'lim tizimiga asoslangan yangi usul maktablari faoliyatiga qiziqish bildirgan va bu jarayonlar unga katta ta'sir ko'rsatgan. Sayid Rizo Alizoda jadidchilik harakatida eng avvalo o'qituvchi, keyinchalik esa ma'rifat targ'ibotchisi sifatida faoliyat ko'rsatdi. U yangi usul maktablarida o'qituvchilik

qilib, fonetika asosidagi ta'lim metodini joriy etishga alohida e'tibor qaratdi. Bu metod o'quvchilarni qisqa vaqt ichida savodli qilish imkonini bergani uchun jadid maktablarining ommalashishiga xizmat qilgan. Alizoda o'z faoliyatida darsliklar mazmunini yangilash, zamonaviy fanlarni o'quv dasturiga kiritish va diniy-ilohiy bilimlarni dunyoviy bilim bilan uyg'unlashtirish masalalarini ko'tarib chiqqan. Ayniqsa, geografiya, tarix, tabiiyotshunoslik kabi fanlarning majburiy o'tilishini talab qilishi uning pedagogik qarashlarida modernizatsiya tamoyillarining kuchli bo'lganidan darak beradi. Alizoda nafaqat maktablar faoliyatida, balki keng jamoatchilik ongida ma'rifiy qarashlarni shakllantirishda ham faol ishtirok etgan. Jadid matbuoti —“Samarqand”, “Oyna”, “Hurriyat”, “Taraqqiy” kabi gazetalar va jumallarda chiqish qilgan ma'rifatparvarlarning ilmiy-ommabop maqolalari Alizoda uchun ham yangi imkoniyatlar yaratgan. U o'z publitsistik chiqishlarida avvalo savodsizlikni bartaraf etish, milliy maktablarni isloh qilish, zamonaviy fanlarni o'rgatish va ayollar ta'limini rivojlantirish masalalarini ko'tarib chiqqan. Uning bu boradagi fikrlari jadidchilik harakatining umumiy g'oyaviy yo'nalishi bilan mos bo'lgan. Ayollar ta'limi masalasini ilgari surgan Alizoda Turkiston jamiyatida qizlarning savod olishi muhim ijtimoiy zarurat ekanini ta'kidlagan. U ayrim mahallalarda qizlar uchun alohida sinflar ochish tashabbusi bilan chiqqani haqidagi ma'lumotlar uning ijtimoiy qarashlari qanchalik ilg'or bo'lganini ko'rsatadi. Bu jihat jadidchilikdagi “millat onasini tarbiyalamasdan millatni tarbiyalab bo'lmaydi” degan g'oyaviy tamoyil bilan uzviy bog'liq. Sayid Rizo Alizoda jadid adabiyotining shakllanishiga ham sezilarli hissa qo'shgan. U tarjimon sifatida forsiy, turkiy va arab manbalaridan bir qator asarlarni o'zbek tiliga o'g'irgan, ayrim tarixiy va axloqiy asarlarni sodda, o'quvchilar uchun tushunarli tilda qayta ishlagan. Uning tarjimalari o'sha davrdagi maktablar uchun qo'llanma vazifasini bajargan bo'lib, bu darsliklarning qisqa vaqt ichida keng tarqalishiga sabab bo'lgan. Alizoda o'z faoliyatida jadidchilikning keng ma'nodagi intellektual islohot g'oyalarini targ'ib qildi. U ta'limni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ko'rib, milliy uyg'onishning bosh sharti sifatida savodxonlikning oshishi, o'qituvchilarning malakasi va ilmiy darajasi yuksalishi lozimligini alohida ta'kidlagan. U turli ma'rifiy jamiyatlar, kitobxonlik doiralari va madaniy tadbirlarda faol qatnashgan, ma'ruzalar o'qigan, maktab va kutubxona ochilishlarida tashabbuskorlardan biri bo'lgan.

Turkistonning sovetlashtirilishi jarayonida jadidchilik harakatining ko'plab namoyandalari qatag'onga uchragani kabi, Alizodaning faoliyati ham bosim ostida qolgan. Shunga qaramay, u 1930–1940-yillar davomida ilmiy ishlar bilan shug'ullanishni davom ettirgan, tarjimalar qilgan, adabiy merosni ilmiy izohlash ustida ishlagan. Uning keyingi yillardagi faoliyati jadidchilik mafkurasi sovet bosimi ostida bo'lishiga qaramay, milliy ma'naviyatni saqlab qolish yo'lida qilgan mehnatining davomiyligini ko'rsatadi. Sayid Rizo Alizoda 1945-yilda vafot etgan

bo'lsa-da, uning ilmiy-ma'rifiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning faoliyati Turkiston jadidchilik harakatining tarixi, uning pedagogik qarashlari, milliy uyg'onish jarayonlaridagi o'rni, ma'rifatning kengayishiga qo'shgan hissasini o'rganishda muhim manbalardan biridir. Zamonaviy tarixshunoslikda Alizoda jadidchilikning amaliy ko'rinishini shakllantirgan ziyolilardan biri sifatida baholanadi. Sayid Rizo Alizodaning jadidchilik harakatidagi o'rni uning nafaqat o'qituvchi, balki keng qamrovli ma'rifatparvar va ijtimoiy islohotchi sifatidagi faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Turkiston ma'rifiy hayotida XX asr boshlarida vujudga kelgan yangilanish jarayonlari Alizoda kabi ziyolilar faoliyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. U jadidchilikning nazariy asoslarini amaliy hayotga tatbiq etish, ya'ni maktab, matbuot va jamoatchilik fikri orqali milliy o'zlikni uyg'otish, ilmga bo'lgan munosabatni o'zgartirish, jamiyatni mustamlaka zulmidan ma'rifat yo'li bilan chiqarish g'oyalarini chuqur anglagan. Shu sababdan uning faoliyati jadidlarning "ilm — najot yo'li" degan tamoyilining amaliy ifodasidir. Alizodaning faoliyatida milliy o'zlikni anglash masalasi alohida o'rin tutadi. U eski maktab tizimidagi yodlashga asoslangan ta'lim uslubi millatning intellektual rivojiga to'siq bo'layotganini ta'kidlab, matematika, geografiya, tabiiyotshunoslik kabi fanlar o'qitilmasligi natijasida mahalliy jamiyat zamonaviy ilmiy tafakkurdan chetda qolayotganini ko'rsatgan. Shu tariqa u jadid maktablarida dunyoviy fanlarni chuqur o'rgatish, ayniqsa yosh avlodda tanqidiy tafakkurni shakllantirishni maqsad qilgan. U dars jarayonida muhokama, savol-javob, tajriba va kuzatish kabi ilg'or pedagogik yondashuvlardan foydalanishni targ'ib qilgan. Bu usullar o'sha davr sharoiti uchun mutlaqo yangilik edi, chunki madrasa ta'limi asosan matn yodlash va sharhlarni takrorlashga asoslangan edi. Jadidchilik harakatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan matbuot sohasida ham Alizodaning hissassi katta bo'lgan. U Turkiston jadid matbuotining shakllanishida faol qatnashgan, gazeta va jumallarda ma'rifiy, axloqiy, tarixiy va ijtimoiy mavzularda maqolalar e'lon qilgan. U publitsistik chiqishlarida Turkiston jamiyatining ichki muammolarini, jumladan, savodsizlik, tibbiy xizmatning pastligi, gigiyena madaniyatining sustligi, iqtisodiy inqiroz va siyosiy bosimsiz milliy taraqqiyotning imkonsizligi kabi masalalarni ko'tarib chiqqan. Jadid matbuotida Alizodaning maqolalari ko'pincha oddiy xalq tiliga yaqin, sodda va o'qiladigan tilda yozilgan bo'lib, shu orqali u ma'rifatni faqat ziyolilar emas, balki keng xalq ommasiga yetkazishni maqsad qilgan. Uning publitsistik merosida eng ko'zga tashlanadigan jihatlardan biri — xalqni uyg'otishga qaratilgan ruhiy-axloqiy chaqiriqlaridir. U o'z maqolalarida jamiyatning ijtimoiy tanaffusga uchragan qatlamlarini ilm olishga, kasb-hunar egallashga, milliy birlikka chaqiradi. Ayniqsa, "xalqning o'z taqdiri uchun mas'ul bo'lishi", "ilmga tayanmagan jamiyatning kelajagi bo'lmasligi", "milliy taraqqiyotning kaliti ma'rifatdadir" degan g'oyalari

uning fikriy merosining markaziy nuqtasidir. U jadidlarning eng asosiy shiorlaridan biri —“millatning najoti maktabdadir” degan tamoyilni chuqur tushungan va uni hayotga tatbiq etishga intilgan. Tarjimon sifatidagi faoliyati ham uning jadidchilikdagi oʻrnini mustahkamlaydi. Alizoda Sharq klassik merosining ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini chuqur anglagan holda, fors-tojik, turkiy va arab adabiyotidan qator asarlarni oʻzbek tiliga tarjima qilgan. U tarjima jarayonida matnlarni soddalashtirgan, tarixiy va axloqiy mazmunini tushunarli qilib talqin etgan. Bu asarlar oʻsha davr oʻquvchilari uchun qoʻshimcha manba boʻlib xizmat qilgan, ayniqsa yangi usul maktablarida oʻqitiladigan darsliklar sifatida keng tarqalgan. Alizodaning tarjimalari jadidchilikning asosiy maqsadlaridan biri —Sharq madaniy merosini zamonaviy talqin asosida qayta oʻzlashtirish jarayoniga mos tushadi. Sayid Rizo Alizodaning faoliyati sovet davri boshlarida jiddiy siyosiy bosimga uchragan boʻlsa-da, u ilmiy-maʼrifiy faoliyatni toʻxtatmagan. 1930–1940-yillarda uning ilmiy qiziqishlari koʻproq tarjimonlik, adabiy merosni qayta ishlash va pedagogik izohlar yozish bilan bogʻliq boʻlgan. U jadidlar singari milliy uygʻonish gʻoyalarini ochiq targʻib qilish imkoniga ega boʻlmagan boʻlsa-da, ilmiy izohlar, qoʻlyozmalar bilan ishlash va tarixiy matnlarni nashrga tayyorlash orqali oʻz maʼrifiy faoliyatini davom ettirgan. Shu tariqa u jadidchilikning yashirin davomchilaridan biri sifatida milliy maʼnaviyatni saqlashga xizmat qilgan ziyoli sifatida tarixda qolgan. Alizodaning merosi bugungi oʻzbek tarixshunosligi tomonidan qayta baholanmoqda. Uning maktab islohotlari, taʼlim metodikalari, matbuotdagi chiqishlari va tarjimalari jadidchilikning keng manzarali tarixini oʻrganishda muhim empirik asos boʻlib xizmat qiladi. Yangi davr tadqiqotlarida Alizoda jadidchilikning nazariy koʻrinishidan koʻra amaliy islohotchi sifatida tasvirlanadi. U nafaqat fikr bildirgan, balki maktab ochgan, dars bergan, darslik yozgan, maqolalar yaratgan va jamiyat fikriga bevosita taʼsir koʻrsatgan maʼrifatchidir. Shu maʼnoda uning faoliyati jadidchilikning Turkiston mintaqasidagi ijtimoiy-madaniy transformatsiya jarayonlariga bevosita taʼsir koʻrsatgan bosh omillardan biri sifatida ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. –Toshkent: Fan, 1999.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. –Toshkent, 1913.
3. Mirvaliev M. Jadid maktablari tarixi. –Toshkent: Oʻqituvchi, 1998.
4. “Oyna” jurnali. 1914–1915-yillar sonlari.
5. Qosimov B. Turkiston jadidchiligi tarixi. –Toshkent: Sharq, 2002.
6. Rahimov A. Jadid maʼrifatchilari merosi. –Samarqand, 2010.